

УДК 811. 161. 2'373.7

СЕМАНТИЧНІ МОДЕЛІ ЕТНОФРАЗЕМ ВЕСІЛЬНОЇ ОБРЯДОВОСТІ

Н. М. Карлова

Стаття присвячена моделюванню ареальної східнослобожанської та східностепової етнофразеології, зокрема здійснено опис семантичних моделей у фразеотворенні ідіом весільної обрядовості.

Ключові слова: етнофразеологія, етнофраземи, модель, весільна обрядовість.

Моделювання в лінгвістиці, на думку М. Алефіренка, — це побудова об'єктивно-реальних моделей досліджуваних мовних явищ, яка відповідає принципам ізоморфності (адекватності досліджуваному того, що моделюється) та евристичності (результатом моделювання повинно бути нове знання). Відповідно до цього лінгвістична модель — це аналог, зразок, тип, схема евристичного уявлення в нашій свідомості структури виучуваного мовного явища [1, с. 14]. Проблемам структурно-семантичного моделювання фразеологізмів присвячені дослідження вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема А. Івченка [2], В. Ковалю [3], О. Плетневої [4], В. Ужченка [5] та ін. Метою нашої розвідки є моделювання ареальної східнослобожанської та східностепової етнофразеології, зокрема опис семантичних моделей у фразеотворенні ідіом весільної обрядовості.

Загальноновизнаним у мовознавстві є використання одиниць синтаксичного рівня мови (переважно словосполучень і речень) як дериваційної бази фразеологізмів. Ця об'єктивна закономірність розповсюджується й на етнофразеологію. У цьому випадку предметом дослідження стають стійкі вирази з різним ступенем “затемнення” внутрішньої форми. Серед етнофразем виділяють вислови, утворені на базі вільних словосполучень та етнофразеологізми на базі сполучень слів предикативного характеру.

Етнофраземи першого типу в своїй основі містять вільні (нефразеологічні) дієслівно-іменні словосполучення, що позначають різні обрядові, ритуальні й магичні дії (як позитивно, так і негативно оцінювані). При цьому дієслівна форма може вживатися або в недоконаному, або в доконаному виді. Цю групу представляє семантична модель “*виконати ритуальну дію / дати + предмет — символ шлюбу = дати згоду на шлюбну пропозицію*”, яка реалізується в деяких східнослобожанських і східностепових етнофраземах, що мають доволі прозору внутрішню форму: *рушники подавати, платки подавати, рушниками перев'язувати, платком (платками) перев'язувати, хусткою (хустками) перев'язувати, отрезом (отрезами) перев'язувати, полотном перев'язувати* [ВК].

Знаком згоди на пропозицію сватів на Україні завжди було перев'язування їх рушниками. У словнику Б. Грінченка етнофразема *рушники подавати* має пряме (термінологічне) й переносне значення: “перев'язувати спеціально для цього приготованими рушниками під час обряду сватання сватів на знак згоди на шлюб”, “дати згоду на шлюб” [6, с. 91]. Пор. рос. *дать руку* “згодитися видати дочку заміж”, *задать руку (руки)* “здійснити акт рукобиття на знак вдалого сватання”, *дать плат* “згодитися видати дочку заміж (наречена посилає жениху платок)”, *дать плат со словом* “скріплювати словом і подарунками згоду нареченої на шлюб”, *платки давать* “у весільному обряді після зговору дарувати жениху платок, а його родичам подарунки”; біл. *даць вянок, даць пярсцёнок, пакаціць пярсцёнак* “погодитися на шлюб”, *падаваць сватам вады, ступань у след маладога* “погоджуватися на шлюб” [3, с. 88].

В етнофразах продуктивної семантичної моделі “**виконати ритуальну дію / дати (отримати) + предмет — символ відмови / негативно оцінюваний предмет = дати (отримати) відмову при сватанні**” роль семантичного центра виконує іменний компонент, що виступає як негативно осмислюваний символ: *винести гарбуза* “відмовити сватам” (Дем, Новган) [7, с. 80], *піднести макітру* “відмовити парубкові (сватам) під час сватання” (Алч, Луган, Нещер, Новол, Новолек, Полов) [7, с. 197], *давати (дати) [печеного] гарбуза, піднести (підносити) [печеного] гарбуза, викотити гарбуза* “відмовляти кому-небудь у сватанні”, *роздавати гарбузи, годувати гарбузами* “відмовляти тому, хто сватається”, *дістати [печеного] гарбуза, покуштувати [печеного] гарбуза, схопити гарбуза, піти з гарбузом (гарбузами), лишитися з гарбузом, остатися з гарбузом, бути з гарбузом, скуштувати гарбузової каші* “одержати відмову під час сватання, женихання, залицяння” [8, с. 154, 183, 207, 516, 661]. Гарбуз або гарбузова каша тут виступає символом відмови. Уживання гарбузових страв заспокійливо діє на організм, стримує статевий потяг. Імовірно, що юнак, якому судився гарбуз, мусив якось і пригоститися ним, унаслідок чого інтерес до дівчини пропадав. Це було не образливо, а тактовно й мудро [9, с. 431]. Окрім гарбуза, можна ще й *дістати (одержати) / діставати (одержувати) одкоша (відкоша)* “азнати невдачі у сватанні, жениханні, залицянні” [8, с. 207] та *облизати макогона* “азнати невдачі”.

Модель “**виконувати ритуальну дію = отримувати певну характеристику в галузі весільної обрядовості**” можна проілюструвати східнослов'янськими етнофразами *обрізати коси* “вийти заміж” (Лут), *розплести косу* “вийти заміж” (Алч, Вес, КрЛ, Лен, Мет, Мороз, Топ, Хар), *розпустити коси* “вийти заміж” (Анд, Брян, Вільх, Євсуг, Захід, Зим, Криз, Луган, Лут, Ма, Марк, Сад, Стах, ЧервП) [7, с. 176]. У прямому значенні словосполучення-прототипи означають частину весільного обряду, коли молодій розпускають (розплітають, обрізають) косу.

У межах аналізованої моделі інтерпретуються й етнофраземі *покривати голову* “прошатися з дівочими літами” (Піщ), *покрити голову* [7, с. 89], *зав'язати голову* “вийти заміж” (Крим, Слсрб), *покрити хусткою* “вийти заміж” (Дяк) [ВК]. В основі

цих виразів лежить весільний обряд — покривання молодої, — що символізував перехід молодої до заміжнього стану. Він був продовженням посаду молодих, а розпочинався розподілом короваю. Ритуали розподілу весільного хліба і спільного його з'їдання молодими символізували створення нової сім'ї. Далі символічні дії через розплітання коси та покриття голови молодої очіпком і наміткою підкреслювали ієрархічність шлюбного союзу. У найдавніші часи обряд розплітання здійснювався в домі молодої приданками та свекрухою, в кінці ж XIX ст. — як в домі молодої, так і в домі молодого приданками, свекрухою й навіть молодим. Молоду садовили на діжу, брат або приданка *розплітали їй косу* й мастили волосся маслом чи медом. На Поділлі *втинання коси* здійснював молодий: посадовивши наречену собі на коліна, *відрізає косу* ножицями. На Закарпатті зберігався і більш архаїчний обряд — *відсікання коси*. Після церковного вінчання розпочиналися танці, під час яких молодій *обтирали косу*. Родичі молодого прив'язували кінець коси до гвіздка, убитого в стіну. Молодий серед танцю повинен був виявити таку спритність, щоб єдиним ударом топірця повністю *відрубати косу*. Після цього родичі молодої приймали хлопця до свого роду. Відрізавши косу, молоду *покривали очіпком*. За ритуалом, вона мала двічі його зривати і тільки на третій раз корилася долі. Від цього моменту вона переходила у стан жінки з відповідними нормами поведінки. Вони підкреслювалися, зокрема, вбранням: заміжня жінка збирала волосся в жмут й *запиналася (пов'язувала голову) хусткою* або вдягала очіпок. Виходити поміж люди без нього вважалося непристойним. Обряд покривання молодої був останнім, що виконувався в домі нареченої. Після нього молодий забирає молоду до свого дому, а разом і її посаг [10, с. 176–177]. У значенні “вийти заміж, одружитися” на Луганщині побутує й етнофразеологізм *зав'язати очі* (Кр, Луган, Малорл, НижД, Новт, Сіверс) — *Зав'язала очі за тим п'яницею*. Живу все життя як за тинном (Новт) [7, с. 228]. Крім прямого значення прототипу, коли після заміжжя молодиця повинна була покривати голову, — пор. вирази *зав'язати голову (головоньку, косу, коси, хустку)*, — слово *зав'язати*, за О. Потєбнею, має ще й символічне значення “знищити”. *Зав'язати очі* — тут первісно насунути низько хустку на очі, а вторинно — “вийти заміж”.

Одним з варіантів обряду покривання молодої є обряд, записаний від жителів села Переможне, що на Луганщині, які ще в 40-х роках переїхали сюди з Лемківщини: “Покрова — це був саме сезон на сватання та весілля, а тому дівки молилися: “*Свята мати, Покровонько, завинь мою головоньку, чи в шматку, чи в онучу — най щя дівкою не мучу*”. Зауважимо, що в Україні зафіксовано й інші варіанти примовлянь: “*Святая покровонько, покрій мені головоньку, як не хусткою, то онучею, бо вже дівкою надокучило!*” [11, с. 341]; “*Покрівонько, Покрівонько, покрій мені головоньку яков-таков онучею, хай дівкою не мучаюсь; ... хоч ганчіркою, аби я була дівкою*” [12, с. 222].

“*Наши батьки привезли зі своєї землі, Лемківщини, весільний обряд “розберати моводу і завивати в хустку*”. А биво то так. Ставили відро з водою — жеби жили гладко, зверху давали загововок — жеби жили багато, на загововок *стелили кожушок* — жеби дзецко ще ім родиво кучеряве, на шитко шідав моводий, йому

на коліна — мовода, а їй на коліна давали хвощика малого — жеби родивща перший син. Свашки знімали вінок з вельюном, одівали на говову дівчинам — жеби заміж виходили, а з того відра обливали водом парубків, жеби ща женили. Старости шпівують: *Юж моводу ідут свашки розберати, Вінок із вельюном другій треба дати, А моводій жені хустку завивати, Будеш тєраз жєно дітєй колисати. Вєшілля ща кінчат, біда ща начинат Пані мвода пвачє, жє юж нє витримат.* Начинують розберати моводу і шпівують: *Як тє будут чєпиц пизри до повави, Жеби твої діти чорни очі мали. Чистєща свашєчки попили, попили, Же стє пані моводу накриво завили. Накриво, накриво, алє околєсто, Взєли ми си дівку — зробили пєвісту.* Свати співають: *Юж ідємє з комороньки, дайтє жє нам горілоньки, Зробили змє з дівки жєну, юж вєдємє зачєплєну. Гора, гора родит попер, чия жє я буду тєпєр, Буду, буду Янічкова, бо Янічєк душа моя”* [13, с. 91–93].

Як бачимо, описуваний обряд вербалізуєтьсє у фразєологізмах, які, з одного боку, відбивають основні етапи зазначєного обряду (*знімати вінок, розплітати косу, відрізати косу, покривати очіком*), а з іншого — представляють варіантність номінації описуваної обрядодії (*втинати косу, відрізати косу, відсікати косу, обтинати косу, відрубати (відрубувати) косу; покривати очіком, покривати хусткою, запинати хусткою, хустку завивати, завивати в хустку*). Остання фразєма *завивати в хустку*, на думку О. Пєтєбні, пов’язана з символічним значєнням зв’язаної, скручєної мотузки, вузла, що вказує на міцність молодого подружжєя. *Зав’язувати* передбачає й значєння *замикати, закривати*, тобто позбавлятьсє звичаїв, пов’язаних з дівочтвом. Спорідненість, яка витікає зі шлюбє, виявляєтьсє такою, що пов’язує людєй. Цє можна розуміти, як *звикання* молодого й молодої, чоловіка й дружини. Отжє, *завивання* — цє любов, звичка, а відповідно й влада й підкоряння [14, с. 352–356]. Окрім того, фіксуємє варіантні фразєологічні одиниці на позначєння самого обряду: *покривати молоду, розберати моводу* (Перєм).

Матєріали літературної мови та інших мов і діалєктів підтєрджують продуктивність аналізованої моделі: сст. *на кожух сісти* “вийти заміж” — “Нарєчєна на вєсіллі за столєм сидить на кожусі” (Тор), *знайти пута* “вийти заміж” (Бобр), літ. *покривати косу* “надівати на голову вєсільний убір заміжньої жінки”, “виходити заміж”, *заводити на посад* “вєсільний обряд: саджати молоду за стіл у червоному куті”, *руки зв’язати* “повінчатисє”, біл. *накрыць [адным] ручніком, звязаць поясам* “одружити”, *расчєсаць (расплєсці, распусціць) косу (косаньку)* “видати заміж”, *садзіць (пєсадзіць) на пєсад* “віддавати заміж”, рос. *покрыть дєвкє голову, наложить моршєнь (моршєнь ’головний убір заміжньої жінки’)* “видати заміж”, *снять волю (воля ’дівочий головний убір у вигляді широкої стрічки’)* “вийти заміж” [3, с. 101].

Отжє, аналіз етнофразєм, що виникли унаслідок образного пєреосмєслєння вільних словєсполучєнь, свідчить про тє, що акцієнальний характєр виступає їх специфічною особливістю: Кожна з етнофразєм співвідноситьсє з певною ритуальною дією, яка стосуєтьсє вєсільної обрядовості. Описувані обрядові етнофразєми генєтично

являють собою назви окремого фрагмента або частини обряду чи ритуалу, тому у семантичному аспекті такі етнофраземи характеризуються як результат продуктивного фразеологічного способу деривації, а саме метонімічного переосмислення за принципом “ціле → частина”.

Список населених пунктів

Алч — Алчевськ Луганської обл., **Анд** — Андріївка Донецької обл. (Д), **Бобр** — Бобрикове, **Брян** — Брянка, **Вес** — Веселе, **Вільх** — Вільхове, **Дем** — Дем'янівка, **Дяк** — Дякове, **Євсуг**, **Захід** — Західне, **Зим** — Зимогір'я, **Кр** — Краснодар, **Криз** — Кризьке, **Крим** — Кримське, **КрЛ** — Красний Луч, **Лен** — Ленінське, **Луган** — Луганськ, **Лут** — Лутугине, **Ма** — Малинівка Д, **Малорл** — Малоорлівка Д, **Марк** — Марківка, **Мет** — Металіст, **Мороз** — Морозівка, **Нещер** — Нещеретове, **Нижд** — Нижня Дуванка, **Новган** — Новоганнівка, **Новол** — Новоолександрівка Троїцького р-ну, **Новолек** — Новоолександрівка Краснодарського р-ну, **Новт** — Новотошківське, **Перем** — Переможне, **Піщ** — Піщане, **Полов** — Половинкине, **Сад** — Садки, **Сіверс** — Сіверськодоонецьк, **Слсрб** — Слов'яносербськ, **Стах** — Стаханов, **Топ** — Тополі, **Тор** — Торез Д, **Хар** — Харцизьк Д, **ЧервП** — Червона Поляна.

Список літератури

1. Алефиренко Н. Ф. Современные проблемы науки о языке: Учебное пособие. — М.: Флинта: Наука, 2005. — 416 с.
2. Івченко А. Українська народна фразеологія: ареали, етимологія. — Х.: Око, 1996. — 160 с.
3. Коваль В. И. Восточнославянская этнофразеология: деривация, семантика, происхождение. — Гомель: ИММС НАНБ, 1998. — 213 с.
4. Плетнева О. Л. Фразеологія говірок центральної Слобожанщини (структурно-семантичний аспект): Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. — Х., 2004. — 232 с.
5. Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія: Монографія. — Луганськ: Альма-матер, 2003. — 362 с.
6. Словарь української мови/ Упоряд. з дод. Власн. Матеріалу Борис Грінченко. — К.: Вид-во АН УРСР, 1958 — 1959. — Т. 4. — С. 91.
7. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу: 6019 фразеологізмів. — 5-е вид., перероб. й доп. — Луганськ: Альма-матер, 2002. — 348 с.
8. Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. — К.: Наукова думка, 2003. — 1104 с.
9. Войтович В. Українська міфологія. — Вид. 2-ге, стереотип. — К.: Либідь, 2005. — 664 с.
10. Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. — 2-е вид./ А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін. — К.: Либідь, 1994. — 255 с.
11. Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми / Упоряд. М. М. Пазяк. — К.: Наук. думка, 1991. — 439 с.
12. Скурагівський В. Т. Дідух: Свята українського народу. — К.: Освіта, 1995 — 271 с.
13. Східнослобожанські українські говірки. Нотатки до мовного портрета переселенців з Лемківщини: Науково-навчальний посібник / За заг. ред. К. Д. Глуховцевої. — Луганськ, 2006. — 109 с.

14. Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии // Потебня А. А. Слово и миф. — М.: Правда, 1989, с. 285–378.

Карлова Н. М. Семантические модели этнофразем свадебной обрядности.

Статья посвящена моделированию ареальной восточно-слобожанской и восточно-степной этнофразеологии, в частности осуществлено описание семантических моделей в образовании идиом свадебной обрядности.

Ключевые слова: этнофразеология, этнофраземы, модель, свадебная обрядность.

Karlova N. M. Semantic modules of etnophrasem of the marriage ceremony.

The article is devoted to the modelling of areal eastern-clobozansk and eastern-steppe etnophraseology, in particular it is accomplished the description of semantic modules of formation of marriage ceremony idioms.

Key words: etnophraseology, etnophrasems, a module, marriage ceremony.

Стаття надійшла до редакції 3 травня 2007 р.